

SECULARISATIE EN ECONOMISCHE ONTWIKKELING *

door GINO GERMANI

(1) Wij stellen ons voor in dit artikel in het kort de verschillende aspecten te schetsen van het proces van 'secularisatie' in verband met economische ontwikkeling. Het begrip secularisatie is zoals men weet ontstaan in de sociologie en er bestaat een omvangrijke literatuur over, van recente zowel als van oudere datum, waarnaar wij echter niet speciaal zullen verwijzen ¹⁾. Men moet echter voor ogen houden, dat het begrip, zelfs bij de uiteenlopende opvattingen over zijn definitie, betekenis en rol in de theorie, een gemeenschappelijke trek heeft die men in de verschillende formuleringen kan terugvinden: het gaat om een polaire typologie (of ook wel om de twee uiteinden van een continuüm) die de twee tegengestelde maatschappijtypen beschrijft welke zich aan het begin en aan het eind van een veranderingsproces bevinden. Op deze wijze stelt de polariteit seculair-sacraal (en andere overeenkomstige termen) het sociologisch model voor van eenzelfde proces als men in de economie beschrijft als economische ontwikkeling, en waarvan de bijbehorende begin- en eindtoestand schematisch voorgesteld worden door de onontwikkelde en de ontwikkelde maatschappij.

(2) Om het proces van secularisatie te definiëren zullen we, met enkele kleine wijzigingen, gebruik maken van begrippen welke wij reeds eerder in een ander werk ²⁾ hanteerden, en hen verder uitwerken waar de presentatie van het onderhavige onderwerp dat vereist. De navolgende definitie is er slechts één uit de vele mogelijke, en hoewel het ons voorkomt, dat zij een groot deel van de in dezen meest gebruikte begrippen omvat, lost zij in genen dele de vele bestaande theoretische moeilijkheden op.

---

*) Oorspronkelijk verschenen als 'Secularización y Desarrollo Economico', in *Resistências à Mudança* (Rio de Janeiro, 1960), pp. 261—79 (copyright Centro Latino-Americano de Pesquisas em Ciências Sociais).

Het artikel, dat uit het Spaans is vertaald door I. B. F. Galjart in opdracht van de Afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen, wordt hier afgedrukt met vriendelijke toestemming van de auteur en de houder van het copyright.

¹⁾Het is voldoende om de klassieken in herinnering te brengen, van Tönnies tot Max Weber en Durkheim, en meer recent Redfield, Becker, Parsons en anderen.

²⁾Vgl. "Algunas Contribuciones de la Sociología al Estudio del Desarrollo Economico", Seminario Latino Americano sobre Metodología de la Enseñanza y de la Investigación de las Ciencias Sociales. Santiago de Chile, 1958 (steel); "Sobre Algunos Factores de Resistencia al Desarrollo: El Tradicionalismo Ideológico", V Congreso Latino Americano de Sociología. Montevideo, 1958.

In de betekenis die wij er hier aan geven, heeft het proces van secularisatie betrekking op een verandering van de sociale organisatie, krachtens welke:

1. het type sociale actie verandert. De overheersing van voorgeschreven handelingen verkeert in een (betrekkelijke) nadruk op verkozen handelingen (bij voorkeur van het 'rationele' type);
2. men van de institutionalisering van de traditie komt tot een institutionalisering van de verandering;
3. men van een betrekkelijk ongedifferentieerd geheel van instituties komt tot een groeiende differentiatie en specialisatie van instituties.

Wij veronderstellen hier dat deze drie aspecten een generalisatie bieden, ruim genoeg om de veelheid van specifieke gebieden welke betrokken zijn bij ontwikkeling te kunnen beschrijven. De voorgeschreven handeling verschilt van de verkozen handeling voor wat betreft het normatieve kader dat haar reguleert. In het eerste geval schrijft het normatieve kader voor elke sociaal bepaalde situatie een antwoord voor, een zekere marge voor afwijkingen overlatend, een marge die al naar gelang de situatie verschillen zal. Bij de verkozen handeling stelt het normatieve kader geen bepaald antwoord vast maar verlangt de verkiezing van een antwoord door degene die handelt, en schrijft tegelijkertijd dwingend de criteria voor volgens welke gekozen moet worden.

In het eerste geval moet de acteur handelen overeenkomstig een reeds gegeven antwoord, in het tweede geval moet hij kiezen volgens voorgeschreven criteria. Deze criteria kunnen variëren al naar gelang het levensgebied waarom het gaat, maar er bestaat een bevoorrecht type criterium dat vele sectoren van gesecculariseerde maatschappijen kenmerkt: de instrumentele rationaliteit.

Wij spreken van institutionalisering van de traditie, als een norm niet alleen geldigheid bezit in het heden maar als ook haar voortbestaan geïnstitutionaliseerd is ³⁾: op deze wijze bestaat binnen de sociale organisatie niet alleen geen enkele norm die de mogelijke modificatie van de norm in kwestie regelt of toelaat, maar bovendien bestaat er een uitdrukkelijk verbod tot verandering.

Daarentegen zeggen wij dat de verandering is geïnstitutionaliseerd, als de sociale organisatie normen bevat krachtens welke men kan overgaan tot het wijzigen van een gegeven norm. Analooq aan wat gezegd werd t.a.v. de definitie van de ver-

---

³⁾ Definitie van M. Levy, *The Structure of Society* (Princeton, N.J., 1952), p. 108.

kozen handeling, impliceert de institutionalisering van verandering geen absolute vrijheid om de sociale organisatie te wijzigen, maar de mogelijkheid van een modificatie volgens zekere criteria. In enkele gevallen wordt de verandering bijzonder gestimuleerd, of zelfs geëist of voorgeschreven, maar altijd binnen het kader van gegeven criteria.

Tenslotte houdt secularisatie een groeiende differentiatie van normatieve sectoren in, dat wil zeggen de opkomst van gespecialiseerde instituties voor een groeiend aantal gebieden van menselijke activiteit, telkens scherper begrensd en functioneel bepaald; elk van deze gebieden neigt er bovendien toe een zekere normatieve autonomie te verwerven, vooral t.a.v. de richtinggevende waarden. Opgemerkt moet worden, dat deze autonomie in geen dele afbreuk doet aan de veronderstelling van de interdependentie van alle delen der sociale structuur, noch aan die van hun functionele interrelatie, noch zelfs aan de hypothese van een veranderlijke mate van integratie rondom gemeenschappelijke centrale waarden. Het is echter duidelijk dat met betrekking tot dit laatste type integratie, de gesecculariseerde maatschappijen zich, zeker op het eerste gezicht, voordoen als in hoge mate heterogeen; waarop wij hier wijzen is dat deze heterogeniteit de mogelijkheid van het bestaan van onderliggende gemeenschappelijke waarden niet uitsluit.

Voor wat deze drie aspecten betreft moeten de twee tegengestelde maatschappijtypen niet gezien worden als een dichotomie zonder tussenliggende posities; integendeel, men moet ze beschouwen als uiteinden van een continuüm dat, ten aanzien van elk van deze aspecten, de mogelijkheid inhoudt van een oneindige reeks tussenliggende posities.

(3) Het is thans noodzakelijk aan te geven welk verband het proces van secularisatie houdt met de opkomst van de industriële maatschappij, en te zelfdertijd te wijzen op het mogelijk bestaan van zekere functionele grenzen welke aan de uitbreiding van dit proces gesteld zijn.

(a) Elke maatschappij veronderstelt — als functionele voorwaarde van universeel karakter — het bestaan van een minimaal niveau van normatieve integratie. Met deze term geeft men aan het bestaan van een gemeenschappelijke kern van normen die gedeeld worden door alle leden van de maatschappij in kwestie; als wij een voldoende ruime definitie van normen gebruiken, betekent dit dat de gemeenschappelijke kern zowel cognitieve elementen (betekenissen en kennis) als valoratieve en regulatieve elementen zou moeten bevatten. De „sacrale” of niet gesecculariseerde maatschappijen kennen aan deze voorwaarden een bijna absolute betekenis toe: de drie hierboven genoemde

kenmerken, te weten het voorgeschreven karakter van de handeling, de instandhouding van de traditie en als laatste het ongedifferentieerde karakter van de instituties, hebben tot gevolg de zeer hoge graad van homogeniteit en stabiliteit die men in alle typologieën aan dit soort maatschappijen toeschrijft. Zoals de korte beschrijving van de verkozen handeling en de institutionalisering van verandering in de vorige paragraaf aantoon, moeten echter ook de maatschappijen, welke gekarakteriseerd worden door een hoog niveau van secularisatie, een zekere mate van normatieve integratie bezitten; het betreft hier met name het noodzakelijke minimum niveau om het bestaan van de criteria van verkiezing en de criteria van verandering te verzekeren ⁴).

Uiteenzettingen met betrekking tot deze onderwerpen eisen een aanzienlijk deel van de sociologie voor zich op, zowel van die van de vorige eeuw als thans ⁵). En een groot deel van de ideologische controverses van onze dagen komt neer op verschillende en tegengestelde opvattingen omtrent hetzelfde probleem. De moeilijkheid om de discussie op een puur wetenschappelijk vlak te plaatsen dat in hoge mate vrij is van waarderende en ideologische bijbetekenissen, is hier overduidelijk en behoeft geen verder commentaar. Zoals men weet kunnen zelfs formuleringen in termen van functionaliteit dikwijls ideologische meningen verbergen. Bovendien moet er op gewezen worden dat de beperking van de discussie tot zuiver economisch terrein

---

⁴) Een geschikt voorbeeld om dit aspect te illustreren vinden wij in de moderne wetenschap. Deze bestaat uit een samenstel van beweringen (voor elke tak van wetenschap) van voorlopige aard (d.w.z., potentieel tenminste kan elke bewering door een andere worden vervangen). Deze voortdurende verandering echter voltrekt zich binnen een vast kader: de criteria op basis waarvan de beweringen aanvaard of verworpen worden. Alleen dan kan, op het niveau van de immateriële cultuur (cognitieve inhouden) als ook op dat van de groep mensen die deze inhouden draagt en scheidt, de wetenschapsbeoefenaars, gesproken worden van een betrekkelijk geïntegreerde 'wetenschap'. De gemeenschap welke gevormd wordt door de groep der wetenschapsbeoefenaars kan alleen als zodanig voortbestaan, voor zover haar leden voortgaan deel te hebben aan het gemeenschappelijke normatieve kader: de criteria voor aanvaarding en verwerping van wetenschappelijke beweringen. De zogeheten crisis van de wetenschap, van het eind van de vorige eeuw tot op heden, doet zich nu juist voor als een discussie over de geldigheid en universaliteit van dit normatieve kader (bijvoorbeeld over het probleem van de criteria van de waarheid), maar zolang de discussie zich beperkt heeft tot filosofisch terrein, zonder de concrete werkzaamheden te storen van de geleerden die zich in essentie aan het genoemde normatieve kader bleven houden, heeft zij de wetenschap als institutie en sociale groep niet ontwricht of gedisintegreerd, hetgeen gebeuren zal als de consensus ten aanzien van dit normatieve kader verdwijnt.

⁵) Een onderwerp dat van de aanvang af een centrale plaats inneemt; men herinnere zich het thema: orde en vooruitgang.

(zoals dat in vele uiteenzettingen over de voorwaarden voor economische ontwikkeling gebeurt) dergelijke bijbetekenissen in genen dele uit de weg ruimt, maar ze eenvoudig aan de discussie onttrekt, want zij gaan de rol vervullen van niet-expliciete premissen, van stilzwijgende veronderstellingen van verschillende opvattingen die een zuiver technisch en economisch aanzien hebben.

In de navolgende beknopte uiteenzetting zullen moeilijk alle waarderende bijbetekenissen waarop gedoeld werd vermeden kunnen worden. Duidelijk zal worden dat het criterium dat gebruikt moet worden om het bereik van de secularisatie, voor wat betreft uitbreiding en intensiteit, aan te geven, dát zal zijn van de minimum voorwaarden voor het functioneren van een type van sociale organisatie dat verenigbaar is met de eerste eisen voor economische ontwikkeling.

(b) Zoals men, anderzijds, weet, vormen de verkiesbaarheid van de handeling, de institutionalisering van verandering en de specialisatie van instituties de drie functionele voorwaarden van zeer algemene aard die het bestaan van de industriële maatschappij bepalen. Het probleem dat in dit verband opkomt is dat van het bereik van de secularisatie, van de grenzen zowel aan haar uitbreiding tot de verschillende sectoren van de maatschappij, als aan haar graad van intensiteit. Het is, in overeenstemming met wat hierboven aangeduid werd, duidelijk dat men de hypothese van het bestaan van genoemde grens kan stellen — als een functionele voorwaarde van universele aard; hieruit kan worden afgeleid dat in elke industriële maatschappij zich de secularisatie zelf zal moeten afspelen binnen een normatief kader, dat een minimum aan integratie verzekert; daarnaast blijft het probleem bestaan of voor het functioneren van een industriële maatschappij, een zekere mate van secularisatie wortel moet schieten in alle sectoren van die maatschappij dan wel slechts noodzakelijk is in die sectoren die in nauw verband staan met de economische ontwikkeling. Tenslotte blijft ook het probleem onbeantwoord, of het mogelijk is de secularisatie tot een zeker niveau van intensiteit en tot bepaalde sectoren van de maatschappij te beperken, dan wel of het integendeel om een proces gaat dat interne autonomie bezit en dat eenmaal begonnen de neiging vertoont om een maximum aan intensiteit en uitbreiding te bereiken en niet afgeremd kan worden.

(4) In de eerste plaats valt op te merken, dat er drie sectoren zijn welke onmiddellijk zijn verbonden aan het functioneren van een ontwikkeld economisch systeem. Daar het gaat

om welbekende aspecten zullen ze slechts summier worden aan-gegeven ⁶⁾.

(a) De drie aspecten van secularisatie moeten in zeer hoge mate ingevoerd worden op het gebied van de kennis van de natuur. Een wetenschap in de moderne zin van het woord moet ontstaan en deze moet zich ontwikkelen volgens de drie principes van verkiesbaarheid (in dit geval 'instrumentele rationaliteit'), verandering en groeiende specialisatie. De afscheiding van de wetenschappelijke kennis van de natuur ten opzichte van elke intellectuele activiteit of vorm van kennis (bijv. theologisch, filosofisch) moet op een zeer duidelijke manier tot stand komen en gevolgen hebben op het gebied van de organisatie van het onderwijs en de research. Voor wat het normatieve kader betreft dat deze laatste reguleert moet het principe van functionele autonomie zonder beperkingen opgaan ⁷⁾.

(b) Met dezelfde graad van intensiteit moet de secularisatie zich uitstrekken over het hele gebied van de technologie. Elke traditionele geldigheid van de werkwijzen van produktie, distributie etc., die verbonden is met religieuze beweegredenen, gewoontes etc., moet naar verdwijning tenderen.

(c) In de economie betekent het proces van secularisatie in de eerste plaats de differentiatie van specifiek economische instituties, dat zijn instituties, welke georganiseerd zijn op basis van vormen en waarden, die vrij zijn van religieuze, morele, esthetische, prestige- of andere bijbetekenissen, en welke in het algemeen gericht zijn op de eis van efficiëntie en derhalve als eerste principes de instrumentele rationaliteit van de handel en de institutionalisering van verandering in zich opnemen. Zoals men weet worden alle basis-aspecten van de economie in de aangeduide zin getransformeerd, welke variant van politieke of economische organisatie de industriële maatschappij ook aanhangt.

De economische activiteit zal zich moeten concentreren in een type van specifieke organisatie — de 'onderneming' — die, hoe haar wettelijke status ook moge zijn (particulier, collec-

---

⁶⁾ Bijv. W. A. Lewis, *The Theory of Economic Growth* (London, 1955), J. Medina Echavarría, *Aspectos sociales del desarrollo economico* (Santiago de Chile, Cuadernos de la Flasco, 1959).

Voor de uiteenzetting die volgt in het bijzonder: W. E. Moore, *The Social Framework of Economic Development with Reference to Latin America*. Unesco, International Research Office on Social Implications of Technological Change, 1956 (stencil).

⁷⁾ D.w.z., de effectieve wetenschappelijke arbeid moet in geen geval beïnvloed worden door niet-wetenschappelijke opvattingen (filosofische, theologische en andere) over de wetenschap zelf. De geldigheid van dergelijke niet-wetenschappelijke opvattingen (bijv. een filosofie van de wetenschap) is hier niet in het geding.

tief, gemengd, staatseigendom etc.), als essentieel kenmerk dat van de rationaliteit met al haar gevolgen (bureaucratische autoriteit en organisatie etc.) zal moeten hebben. De vormen van eigendom, van ruil, van arbeidsverdeling en haar organisatie, van verdeling en toewijzing van menselijke en materiële produktiemiddelen aan de verschillende sectoren van de produktie zullen zich nu moeten richten naar de principes van efficiëntie en verandering; er moet zich een verschijnsel van 'mobilisatie' voordoen van al die aspecten die een eigen dynamiek krijgen welke niet of zo min mogelijk gestoord moet worden door de socioculturele structuren welke behoren bij andere sectoren van de maatschappij.

Historisch heeft deze secularisatie van de economie zich voorgedaan in verschillende vormen. In de landen die de overige in dit proces voorgingen, nam het de economische en politieke vorm aan die met een wijdse term als „liberaal” wordt aangeduid; maar in de landen waar het proces later op gang kwam of waar het op het ogenblik aan de gang is, hebben zich andere — zeer gevarieerde — vormen voorgedaan die men in algemene termen zou kunnen aanduiden als 'niet-liberaal'. Bovendien hebben de vormen in de landen van oorsprong belangrijke transformaties ondergaan die hen, zij het in verschillende mate, verwijderd hebben van de primitieve structuren. Hoewel het moeilijk is om op dit punt tot een conclusie te komen die buiten de ideologische tegenstellingen blijft, lijkt het toch dat men in het algemeen kan toegeven dat de opkomst van een industriële maatschappij zowel met liberale vormen van secularisatie als men niet-liberale vormen vergezeld kan gaan, mits beide er in slagen de secularisatie tot stand te brengen in de drie aspecten van wetenschap, technologie en economie. Deze enkele bevestiging laat echter enige van de belangrijkste vragen met betrekking tot de voorwaarden die de verschijning van de ene of andere vorm bepalen, tot de stabiliteit van iedere vorm, tot de comparatieve kosten van de verschillende vormen van ontwikkeling en tot hun gevolgen voor andere aspecten van de maatschappij, onbeantwoord.

Op elk van de genoemde gebieden, wetenschap, technologie en economie, moet het seculariseringsproces zich uitstrekken tot alle niveaus: het normatieve niveau, in de brede zin van het woord, en het niveau van de motivering of wel van de persoonlijkheid. Dat wil zeggen, de houdingen die behoren bij het nieuwe normatieve kader van de gesecculariseerde maatschappij moeten zich verinnerlijken, de nieuwe persoonlijkheidstypen die aangepast zijn aan de eisen van genoemd type van sociale structuur moeten naar voren komen. Deze voorwaarde is dikwijls gesignaleerd; bijvoorbeeld, de opkomst van ondernemers-

houdingen en in een verder voortgeschreden tijdperk, van bedrijfsleidershoudingen ('managerial'), met hun equivalenten bij de niet-liberale vormen van economische ontwikkeling; genoegzame motiveringen voor de industriële arbeid, en het vermogen om te reageren op de prikkels ('incentives') die eigen zijn aan deze arbeid, etc. Daar deze voorwaarden herhaalde malen beschreven zijn, tenminste in algemene termen, is het niet nodig dat wij ons hierbij ophouden ⁸⁾).

(5) Het is aan weinig twijfel onderhevig dat, indien de economische ontwikkeling als onmiddellijke voorwaarde de secularisatie van de kennis der natuur, de techniek en de economie eist, dit proces zelf op zijn beurt een uitbreiding van de secularisatie over andere sectoren van de maatschappij vereist. In dit opzicht lijkt het doelmatig onderscheid te maken tussen *voorwaarden* en *implicaties* van economische ontwikkeling ⁹⁾. De eersten zouden kunnen worden gedefinieerd als de minimale eisen voor het functioneren van een ontwikkelde economie, daaronder verstaande dat zonder dat aan dergelijke voorwaarden wordt voldaan het genoemde type economie niet zou kunnen functioneren; de tweeden zouden daarentegen de gevolgen zijn die door de ontwikkeling zelf teweeg worden gebracht, maar zonder dat het noodzakelijke voorwaarden zijn voor het functioneren van een ontwikkelde economie.

Thans blijft te bezien welke de andere noodzakelijke voorwaarden voor ontwikkeling zijn behalve de secularisatie van wetenschap, techniek en economie. Het onderscheiden van voorwaarden en implicaties blijkt hier nog meer een kwestie van gissen te zijn dan het bepalen van de, onmiddellijk aan de ontwikkeling verbonden, voorwaarden. Hoewel met betrekking tot deze materie veel theoretische uiteenzettingen en ook een zekere hoeveelheid bruikbare observaties bestaan, bevinden wij ons hier toch op betrekkelijk nieuw terrein. Thans zal een poging worden gedaan om enige van de voornaamste sectoren van de sociale structuur te onderzoeken, waarbij als het maar even mogelijk is getracht zal worden onderscheid te maken tussen wat men de voorwaarden zou kunnen noemen en de implicaties.

(a) *Sociale stratificatie*. De ontwikkeling van een geavanceerde economie veronderstelt tenminste twee essentiële eisen voor wat het systeem van sociale stratificatie betreft. In de eerste plaats

---

⁸⁾ Cf. de bibliografie van voetnoot 6 en tevens R. Bendix, *Work and Authority in Industry* (New York, 1956).

⁹⁾ Onderscheid aangegeven door L. A. Costa Pinto, "Esquema Conceitual Básico Para o Estudo das Implacões Sociais do Desenvolvimento Económico". Uitgave (stencil) als bij voetnoot 2, 1e deel.

ondergaat ook het type van traditionele stratificatie een aanzienlijke verandering, voorzover de arbeidsverdeling onderworpen is aan het principe van efficiëntie (een grote hoeveelheid oude ambachten en beroepen verdwijnt en een groeiend aantal nieuwe activiteiten doet zijn intrede). In de tweede plaats moet de allocatie van personen over de verschillende taken, die in onontwikkelde maatschappijen de neiging heeft het systeem van 'toeschrijving' te volgen, thans grotendeels gewijzigd worden volgens het systeem van verwerving: dat wil zeggen, een grotere verticale en horizontale mobiliteit moet verzekerd zijn opdat de recrutering van personeel voor de verschillende plaatsen in de structuur der beroepen geschiedt in overeenstemming met het principe van efficiëntie en niet op basis van andere beginselen (familiale, religieuze, ethische etc.). Het is om deze reden dat een structuur van betrekkelijk open klassen (of iets in die geest, welk systeem men dan ook volgt om een aanzienlijke verticale en horizontale mobiliteit te verzekeren) veel eerder dan als een gevolg (een implicatie) van de ontwikkeling, beschouwd moet worden als een van haar belangrijkste eisen of voorwaarden om te functioneren, tenminste zolang als de ontwikkeling zelf duurt, volgens wat men tot op heden heeft kunnen waarnemen. Zoals men weet is de mate van verticale en horizontale mobiliteit in de ontwikkelde maatschappijen, hoewel verre superieur aan die van traditioneel gestratificeerde structuren, er verre van het theoretisch mogelijke maximum te halen (dat gegeven zou zijn door een strikte gelijkheid van mogelijkheden en de toegankelijkheid van alle posities volgens het principe van efficiëntie). Er bestaan zekere hinderpalen die, in alle tot nu toe bekende maatschappijen, de neiging hebben het volledige functioneren van de eis van de grootst mogelijke sociale mobiliteit te beperken, dat wil zeggen van het principe van de grootst mogelijke instrumentele rationaliteit bij de allocatie van personen over de verschillende functies en taken. Het is een vraag waarover nog gediscussieerd wordt of dergelijke hinderpalen een universele karaktertrek van elke mogelijke maatschappij voorstellen dan wel een tot op heden, in de historische maatschappijen, overal waargenomen kenmerk dat echter niet noodzakelijkerwijze vastzit aan elk type van sociale structuur en dat in een of andere toekomstige maatschappij zou kunnen verdwijnen. In ieder geval geeft het huidige bestaan van genoemde hinderpalen ook een grens aan van het secularisatieproces in de sector van de sociale stratificatie. Men heeft opgemerkt, dat een dergelijke begrenzing verbonden is met andere functionele eisen, bijvoorbeeld de noodzakelijkheid om de familiale instituties in stand te houden. Anderzijds is het noodzakelijk om op te merken dat er ondanks de ge-

noemde begrenzungen aanwijzingen zijn, dat de maatschappijen die een zeker niveau bereiken zich er, onafhankelijk van de economische en politieke vorm welke de ontwikkeling kan aannemen, om bekommeren om mechanismen in het leven te roepen die, ofschoon zonder het systeem van stratificatie te wijzigen, beogen om de hinderpalen die de rationele selectie van personeel beperken, althans ten dele te corrigeren, vooral voor de wetenschappelijke en technische taken. Verkondigde men in de eerste fasen van de in ontwikkeling verkerende maatschappijen de noodzakelijkheid van lager onderwijs voor iedereen, later deed zich de eis voor om ook het middelbaar onderwijs algemeen te maken en ook andere onderwijshervormingen door te voeren welke geschikt waren om het recruteringsysteem te rationaliseren. Het is belangrijk op te merken dat als dit feit eendeels het gevolg was van de grotere culturele en politieke participatie van de lagere klassen, het anderdeels een antwoord was en is — soms op uitdrukkelijke wijze — op de noodzaak om tot een optimale benutting van menselijk materiaal te komen. Anderzijds zou deze tendens zeer wel samen kunnen gaan met een verschijnsel dat een tegengesteld teken draagt: te weten de groeiende numerieke beperking en ontoegankelijkheid van de hoogste niveaus van de klassenstructuur (vooral in de zogenoemde 'machtseλίte'); op deze wijze zou de grotere mobiliteit (en een rationele allocatie van personeel) alleen bestaan op de lagere en middelbare niveaus, terwijl aan de top een tegengestelde tendens zou heersen.

Hoewel zij binnen zekere grenzen een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling is, vormt de verandering in het type van sociale stratificatie op haar beurt ook een van de voornaamste implicaties van de ontwikkeling: dat wil zeggen, zij heeft uitwerkingen van grote draagwijdte zowel voor de klassenstructuur zelf als voor andere sectoren van de maatschappij. En deze implicaties moeten in verband worden gebracht zowel met de mogelijke functionele beperkingen waarop hierboven is gezinspeeld, als met andere bestaande weerstanden in elke concrete maatschappij.

De implicatie met de grootste draagwijdte is de neiging van de onderste strata om de egalitaire principes die impliciet besloten liggen in industriële maatschappijen tot hun uiterste consequenties door te voeren. Dit feit doet, verbonden met alle overige problemen, enerzijds de 'protestbewegingen' ontstaan welke kenmerkend zijn voor alle massale industrialiseringsprocessen, anderzijds neemt het de vorm aan van een machtige factor voor verandering van de structuur van de maatschappij, welke laatste er op de ene of andere manier tenslotte toe overgaat een grotere participatie toe te staan aan de van ouds-

her buitengesloten strata. Deze grotere participatie in de ontwikkelde maatschappijen komt zowel op het terrein van de politieke activiteit tot uiting als in andere sectoren, bijvoorbeeld de consumptie, het onderwijs, etc. Zoals hieronder nog zal worden uiteengezet betekent de toeneming van participatie niet noodzakelijkerwijs een vergroting van macht, en vooral niet aan de top.

In de landen waar de ontwikkeling laat op gang kwam manifesteert zich deze tendens tot algehele participatie met bijzondere hevigheid, niet alleen omdat het hier gaat om de eerste fasen van het proces, maar vooral wegens de bijzondere situatie waarin zij verkeren, in vergelijking met de door dezelfde sociale strata in ontwikkelde landen reeds bereikte verbeteringen. De egalitaire tendenzen in deze landen roepen bovendien, verbonden met de dikwijls achtergebleven houdingen van de leidinggevende klassen, spanningen op welke de impliciete bases waarop de integratie van die maatschappijen zelf bewust ter discussie stellen. Dit feit moet men ook in verband brengen met het samen bestaan van tegengestelde ideologieën van ontwikkeling: bijvoorbeeld 'liberalisme', 'planmatigheid', 'socialisme', etc.

(b) *Politieke organisatie*. In verband met dit thema heeft het zin twee aspecten te onderkennen. Het eerste heeft betrekking op de rationele organisatie van de staat, als één van de noodzakelijke voorwaarden voor de ontwikkeling. Deze eis is welbekend, reeds lange tijd geleden werd erop gewezen (men herinnere zich Max Weber) en hij behoeft hier dan ook geen nadere uiteenzettingen. De ervaring van de laatste tientallen jaren echter suggereert de mogelijkheid van zekere betekenisvolle varianten met betrekking tot de vorm waarin de rationalisatie zich in de geschiedenis heeft voorgedaan. Niet alleen neigde, in de landen die het verst voortgeschreden zijn in het ontwikkelingsproces, het type van administratieve en politieke organisatie naar een maximum aan rationaliteit, maar tegelijkertijd nam, binnen zekere grenzen, het type van autoriteit deze zelfde vorm aan, terwijl de traditionele en charismatische bestanddelen verdwenen of aanzienlijk verminderden. In verscheidene landen die later met de ontwikkeling aanvingen, nam daarentegen, terwijl de organisatie van de staat een rationele vorm kreeg, het type van autoriteit vooral op de hoogste niveau's vormen aan die openlijk niet-rationeel waren.

Het is mogelijk dat dit verschijnsel in verband staat met de bijzondere noden van normatieve integratie die zich voordoen in landen welke onderworpen worden aan een zeer snel ritme van secularisatie: in deze gevallen kan de trouw aan de nationale staat en zijn personificatie in bepaalde symbolen

een bijzondere hevigheid bereiken en vergezeld gaan van dergelijke niet-rationele vormen van autoriteit.

Het is waarschijnlijk, dat dit verschijnsel in verband moet worden gebracht met de meer algemene tendens tot centralisatie; bijna zonder overgang zouden deze landen van wat we een traditionele centralisatie zouden kunnen noemen, overstappen op de allernieuwste vormen van machtsconcentratie die verbonden zijn aan geavanceerde vormen van technische en economische ontwikkeling.

Het tweede aspect waarop voor wat de politieke voorwaarden betreft gewezen moet worden heeft betrekking op de mate van participatie van de lagere strata in het bestuur van de staat. Hoewel ook hierin verschillen bestaan tussen de landen die voorgingen in het ontwikkelingsproces en de landen die er later aan begonnen, blijkt in beide gevallen de genoemde mate van participatie verre superieur te zijn aan die welke aan de lagere strata toekwam in de traditionele maatschappij. Het valt moeilijk te onderscheiden of deze grotere mate van participatie een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling vormt of een implicatie ervan, een onvermijdelijk gevolg: in ieder geval, welke politieke vorm zij ook aanneemt en zelfs als een dergelijke participatie in feite vaak niets om het lijf blijkt te hebben, varieert de positie van de lagere strata in de ontwikkelde maatschappijen aanzienlijk, en zij doet dat juist in de zin van een grotere secularisatie, zoals dit begrip hier werd gedefinieerd. Deze grotere participatie is zonder twijfel een uitwerking van de verandering van de sociale stratificatie, maar zij maakt ook deel uit van de doorbraak van de begrenzingen der locale gemeenschap en van de overdracht van loyaliteit aan de nationale gemeenschap; dit proces van integratie in de grotere eenheid is van progressieve aard en beoogt de totaliteit van de inwoners te omvatten; het niveau van politieke participatie is een aspect van deze integratie.

(c) *Familiale organisatie*. Ook de organisatie van de familie moet grote veranderingen ondergaan. Een aanzienlijke mate van secularisatie van de familie-relaties vormt in feite een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling. Zoals men weet moet het terrein, waarop de relaties van het primaire type, die de familie karakteriseren, toepasbaar zijn, tot een minimum worden teruggebracht, om plaats te maken voor het type van secundaire relatie dat wordt verlangd door de instituties welke een ontwikkelde maatschappij eigen zijn. De eerste vormen in feite een type van relaties dat geheel tegengesteld is aan de tweede. In het eerste geval gaat het om relaties die diffuus zijn, geladen met gevoel, particularistisch en bepaald door toeschrijving ('ascription'); in het tweede geval worden relaties verwacht

die specifiek zijn, affecteloos, universeel en bepaald door prestatie en vermogen, want alleen door de nadruk te leggen op dit type relaties zal zowel een vergaande specialisatie van functies en instituties mogelijk zijn als de optimale allocatie van personen op basis van het principe van efficiëntie. Als gevolg van dit feit wordt de werkingssfeer van de verwantschappelijke relaties tot een minimum teruggebracht; de typen van „extended families” moeten dus naar een minimum neigen, het geïsoleerde gezin komt op en alle verwantschappelijke relaties over de grenzen van het gezin heen vervallen of nemen een veel geringere betekenis aan. Men heeft erop gewezen ¹⁰⁾ dat zich hier een aan het type van de industriële maatschappij zelf inherente bron van spanningen voordoet en dus een mogelijke intrinsieke limiet van de secularisatie. Inderdaad betekent het voortbestaan van groepen van het primaire type (en vooral van een institutie als het gezin) waarschijnlijk een universele functionele eis (tenminste afgaande op de tot op heden waargenomen maatschappijen), in die zin dat het functies vervult die alleen in structuren van dit type zouden kunnen worden vervuld (socialisatie van het kind en intieme groep die de volwassen persoonlijkheid in stand houdt). Uit dien hoofde wordt de overige sociale structuur (in het bijzonder bijvoorbeeld het systeem van stratificatie) door deze beperking beïnvloed. Bovendien legt de onpersoonlijke sfeer die door het overwicht van de secundaire relaties geschapen wordt zelf de nadruk op de noodzaak van een voortdurende vorming van primaire groepen; zo hebben bijvoorbeeld kleine groepen welke gekenmerkt worden door secundaire relaties (een werkgroep, etc.) de neiging om over te gaan in primaire als de interactie van langdurige aard is. Ook de over de grenzen van het gezin gaande verwantschapsgroep verdwijnt nooit geheel, want men heeft waargenomen dat zij op zijn minst pleegt voort te bestaan als een recruiteringssterrein van spontane primaire groepen dat de voorkeur heeft. Bij herhaling heeft men gewezen op het bestaan van een conflict tussen particularistische en universalistische vormen in in ontwikkeling verkerende maatschappijen: welnu, het feit dat het hier gaat om twee tegengestelde maar even geldige eisen die zich binnen één en dezelfde maatschappij doen voelen, wijst erop dat een dergelijk conflict in alle maatschappijen kan worden aangetroffen, welke graad van ontwikkeling er ook heerst. Tot nu toe heeft men gewezen op de noodzakelijke beperking van de werkingssfeer der primaire relaties tot het geïsoleerde gezin en de spontane primaire groepen, en daar-

---

¹⁰⁾ T. Parsons, *The Social System*, (Glencoe, I 11, 1951), pp. 153-7, 186-7; en ook T. Parsons en R. F. Bales, *Family, Socialization, and Interaction Process* (Glencoe, III, 1955) bijz. Hfdst. I.

bij sluiten zich, als een ander noodzakelijk gevolg, als een implicatie van de secularisering van de sociale organisatie, wezenlijke wijzigingen in vele aspecten van deze primaire relaties zelf aan. Dat wil zeggen, ook zonder hun primaire karakter te verliezen krijgen zij trekken die verschillen van die welke zij in de traditionele maatschappij bezaten. In het bijzonder de interpersoonlijke relaties in het gezin neigen ertoe meer egalitair te zijn, een grotere participatie van alle leden te kennen in de verschillende activiteiten van de groep, een grotere stem in de beslissingen van de groep, en de stabiliteit van de groep zelf meer op de vrije wil dan op het mechanisch toegepaste normatieve voorschrift te baseren. Een van de belangrijkste verschijnselen in dit hele proces — en één dat gezien kan worden als een algemene aanwijzing van de mate van secularisatie — is de geboortepanning, dat wil zeggen de introductie van een rationeel gedrag op een van de meest intieme gebieden van het menselijk leven. Het lijkt duidelijk genoeg dat alle geschetste implicaties niet anders zijn dan een uitbreiding, tot een breed terrein van gedragingen, van het principe van de verkiesbaarheid der handeling; zoals men wel weet komt dit proces tot uiting door de nadruk die gelegd wordt op nieuwe waarden, in het bijzonder de bevestiging van het individu en zijn volledige ontplooiing. Dit is een terrein dat beheerst wordt door de religie. De problemen die zich hier voordoen worden mede bepaald door zekere bijkomstige weerstanden. Het is overigens ook een vanuit wetenschappelijk standpunt aangevochten vraag, of deze implicaties noodzakelijk voortvloeien uit de veranderingen in de sociale organisatie welke de ontwikkeling vereist, of wel dat er zekere structurele alternatieven zouden zijn, die wellicht enerzijds de minimale voorwaarden voor de ontwikkeling verzekeren, maar anderzijds toch ook traditionele vormen in deze sectoren van het gedrag in stand houden.

(d) *Andere aspecten.* Men zag reeds dat het onderwijs het oogmerk heeft zich uit te strekken over alle inwoners, en dat het ook noodzakelijk blijkt om de verschillen in onderwijsmogelijkheden, welke veroorzaakt worden door de sociale stratificatie, te beperken. Een andere essentiële voorwaarde is die van de inhoudsverandering van het onderwijs: in feite wordt een zeer sterke toeneming van het technische en wetenschappelijke onderrecht vereist en, zoals men weet, komt deze eis vaak in botsing met de prestigewaarden die men in traditionele maatschappijen toekent aan niet-technische, dat wil zeggen humanistische vormen van onderwijs, in het bijzonder voor de hogere klassen, en ook met andere, vooral religieuze, houdingen en waarden. Het vraagstuk dat hier moet worden opgelost is te bepalen welke grenzen er aan deze inhoudswijziging van het onderwijs

gesteld zijn en in welke mate het mogelijk is de twee typen onderwijs te integreren. Dit vraagstuk is nauw verbonden met de uitbreiding van de secularisatie tot andere kennisobjecten dan de feiten die men natuurlijk of natuurwetenschappelijk noemt. Indien inderdaad de opkomst van een natuurwetenschap een voorwaarde is welke onmiddellijk is verbonden aan de economische ontwikkeling, is de uitbreiding van dit type kennis tot het terrein van de menselijke handelingen waarschijnlijk een andere noodzakelijke voorwaarde, die echter veeleer door de gedaanteverandering van de sociale organisatie en de interpersoonlijke relaties dan onmiddellijk door de economische ontwikkeling bepaald wordt. Het minder onmiddellijke karakter van de verbondenheid met de economische ontwikkeling en het feit dat dit terrein van kennis veel meer onder de invloed staat van waarden van de traditionele maatschappij, kan de grotere weerstanden verklaren die zich met betrekking tot de secularisering van de kennis in de sociale wetenschappen voordoen. In ieder geval gaat de economische ontwikkeling nauw vergezeld door dit proces van secularisering, en in het bijzonder de vorderingen van de wetenschappelijke sociologie in alle landen de laatste jaren zijn unaniem erkend als een uiting van dit proces ¹¹⁾.

In overeenstemming met het algemene principe van de specialisatie van instituties moeten die structuren, die in het verleden de neiging hadden om de hele maatschappij te bedekken zich thans beperken tot specifieke, welomlijnde functies. Men zag dit reeds in verband met de organisatie van het gezin en de verwantschapsgroep; thans moet nog gewezen worden op een ander terrein van grote betekenis: de godsdienst. De betekenis die de religie vooral gedurende de eerste etappen van de ontwikkeling kan hebben — zowel in positieve als in negatieve zin — is zeer wel bekend en zal hier niet behandeld worden. Waarop wij in dit artikel willen wijzen is dat, als essentiële voorwaarde voor de ontwikkeling, de godsdienst ook een specifiek werkterrein verwerft, dat wil zeggen hij moet veranderen in een gespecialiseerde institutie, en dat deze eis niet nalaat een reeks gevolgen te hebben, vooral met betrekking tot andere implicaties van de ontwikkeling, bijvoorbeeld de veranderingen op het terrein van de familie, de positie van de vrouw, onderwijs, wetenschap, individualistische waarden, etc. Van de

---

¹¹⁾ Een van de belangrijkste gevolgtrekkingen die men uit de resultaten van het vierde wereldcongres van de sociologie (Stresa 1959) kan maken is juist het universeel worden van de empirische sociologie en van de waarnemings- en experimentele methoden: cf. de verhandelingen van Aron en Merton in *Transactions of the Fourth World Congress of Sociology* (London: ISA, 1959), vol. I en III.

vele gespecialiseerde instituties die door de ontwikkeling worden vereist noemen wij tenslotte die van hulpverlening en die van recreatie, die het aanzien geven aan een hele reeks van nieuwe organisatievormen, dikwijls van vrijwillige aard, en die een noodzakelijk antwoord — een implicatie — vormen op de door de ontwikkeling veroorzaakte veranderingen. In deze uiteenzettingen over voorwaarden en implicaties hebben wij ons beperkt tot de sociale organisatie, en alles wat verband houdt met andere voorwaarden en implicaties van de secularisatie, bijvoorbeeld demografische, ecologische en andere, terzijde gelaten. Het is zonneklaar dat het grootste deel van de geschetste veranderingen ook op die niveau's tot uiting komt.

(6) De weerstanden tegen ontwikkeling die verbonden zijn met het seculariseringsproces kunnen op elk van de genoemde gebieden rijzen, en in het algemeen doen ze zich op alle gebieden voor, zij het dan met verschillende hevigheid; deze verschillen zijn op hun beurt te wijten aan de bijzondere historische en culturele omstandigheden waarin de ontwikkeling zich voordoet. Het schema volgend dat wij de lezer tot hier toe hebben voorgesteld, zouden we deze weerstanden in verschillende groepen kunnen indelen.

a) Weerstanden te wijten aan de spanningen die impliciet besloten liggen in het structuurtype van de industriële maatschappijen zelf. Men heeft op zijn minst drie aspecten van deze mogelijke „functionele strijdigheden” gezien, die zouden ontstaan uit de noodzakelijke coëxistentie van met elkaar strijdige tendensen: enerzijds de druk naar een expansie van de secularisatie en anderzijds de tegengestelde functionele beperkingen door (I) de noodzaak om een minimale basis van normatieve integratie in stand te houden; (II) de noodzaak om structuren te behouden die gericht zijn op het type van „primaire” relaties en (III) andere tegenstrijdigheden die zich voordoen rondom het systeem van sociale stratificatie.

b) Weerstanden die wortelen in de voordien bestaande structuren. Deze kan men op hun beurt in drie groepen indelen: (I) Weerstanden die behoren bij elk van de aan wijzigingen (secularisatie) onderworpen structuren; (II) weerstanden die veroorzaakt worden door het naast elkaar bestaan van gesecculariseerde structuren en andere structuren die nog in vroegere fasen verkeren; en (III) weerstanden die naar boven komen door de desorganisatie welke het gevolg is van de overgang van de ene naar de andere structuur (bijvoorbeeld vernietiging van de traditionele structuren en gebrekkige of geheel ontbrekende reorganisatie van de nieuwe gesecculariseerde structuren). Terwijl de in de eerste groep ingedeelde weerstanden beschouwd

moeten worden — op basis van de aangenomen veronderstellingen — als van blijvende aard, en dus als bron van voortdurende spanningen (en van verandering) in de industriële maatschappijen, zouden de overigen typisch overgangsverschijnselen zijn. Ook is het van belang op te merken dat terwijl de eersten veeleer onafhankelijk zijn van het cultuurtype en de historische omstandigheden van elk land, de tweeden op veel nauwere wijze verbonden zijn met de nationale eigenaardigheden in deze bereiken, zodat van hun niet alleen de betekenis van de weerstanden afhangt maar ook de vorm die de ontwikkeling zal aannemen en de grenzen van de secularisatie.

Het is duidelijk dat de gemaakte onderscheidingen, ofschoon ze kunnen helpen om het wezen van de weerstanden te begrijpen en om zich aangaande de veranderlijke grenzen van de secularisatie in elk gegeven geval te oriënteren, deze hulp alleen zullen bieden voorzover zij gebruikt worden als methode van onderzoek, dat wil zeggen zij stellen geen eenvoudige criteria voor de classificatie voor. Empirisch zal de meerderheid van de weerstanden zich voordoen als conflicten tussen groepen en in een groot aantal gevallen (natuurlijk niet in alle) een ideologische vorm aannemen. Het heeft zin in dit opzicht onderscheid te maken tussen 'totale' weerstanden tegen ontwikkeling en partiële.

a) Totale weerstand tegen ontwikkeling en in het bijzonder tegen de aanneming van adequate houdingen op het gebied van de natuurwetenschap, de techniek en de economische activiteiten (in strikte zin).

Dit type verzet is het dat de meeste aandacht heeft gekregen van de zijde van economen, sociologen, anthropologen. Hier komt de weerstand tegen de secularisatie onmiddellijk voort uit de hardnekkigheid van de verinnerlijkte traditionele leidraden; bijvoorbeeld het prestige van zekere traditionele beroepen, van zekere vormen van eigendom en van zekere handelswijzen; onwerkzaamheid van de economische prikkels van de industriële arbeid; afwezigheid van ondernemers- of bedrijfsleidershoudingen, etc. Deze weerstanden nemen niet altijd een ideologische vorm aan, hoewel zij dat wel vaak doen wanneer zij het aanzien geven aan openlijke conflicten tussen groepen. In de mate waarin zij uitdrukking geven aan een „sociaal karakter” dat ongeschikt is om de handelingen te volbrengen welke door de ontwikkeling verlangd worden, kunnen zij leiden tot 'desorganisatie', inadaptatie etc. Andere keren nemen zij een ideologisch karakter aan, en er zijn vele vormen van weerstand die beide trekken vertonen. De eerste protestbewegingen van de arbeiders tegenover de industriële arbeid kunnen bijvoorbeeld worden uitgelegd als een vorm van ideologisch verzet van, in

een 'traditioneel sociaal karakter' dat ongeschikt was voor dit soort werk, diepgewortelde houdingen. Dit type verzet neigt er toe het proces in zijn totaliteit te verwerpen en zich vast te klampen aan de in de pre-industriële periode bestaande situatie. Het kan zich meer of minder bewust zijn van zijn werkelijke situatie (dat wil zeggen de weerstand kan meer of minder 'blind' zijn), maar het moet op twee gronden onderscheiden worden van die typen van weerstand, die terwijl zij de noodzaak van economische ontwikkeling in principe aanvaardden een deel van haar voorwaarden en implicaties verwerpen.

b) Partiële weerstand tegen de ontwikkeling en of enige van haar implicaties, in het bijzonder tegen de secularisatie van bepaalde aspecten van de sociale organisatie. Dit type weerstand neemt in het algemeen ideologische vormen aan en pleegt op te komen bij of geleid te worden door groepen die tenminste voor een deel zijn gesecculariseerd. Onder de belangrijkste gebieden waarop het verzet zich voordoet ontmoeten wij de volgende:

— sociale stratificatie: weerstand tegen het wijzigen van het systeem van gesloten strata;

— politieke organisatie: weerstand tegen de uitbreiding van de omvang der politieke participatie;

— organisatie van de familie: weerstand tegen de aanvaarding van die mate van secularisatie van de familie die de ontwikkeling met zich brengt, en neiging om traditionele vormen in stand te houden die niet passen bij de nieuwe structuur;

— wetenschappelijke kennis: weerstand tegen de toepassing van het type van natuurwetenschappelijke kennis ook op de gebieden van de sociale wetenschappen;

— onderwijs: weerstand tegen de uitbreiding van het onderwijs tot alle lagen van de maatschappij; weerstand tegen de toekenning van de noodzakelijke betekenis aan het wetenschappelijke en technische onderwijs;

— centrale waarden van de maatschappij: weerstand tegen het aanvaardden van enige der aan de ontwikkeling impliciete — of verondersteld impliciete — waardeveranderingen (nationalisme, individualisme, etc.).

Veel problemen die een bron van conflict zijn draaien om die implicaties van de ontwikkeling wier verbondenheid met de ontwikkeling zelf nog een punt van discussie uitmaakt en die opgevat kunnen worden als 'niet noodzakelijk'. Zoals in vorige paragrafen is geschetst drukken deze conflicten ten dele tegenstrijdigheden uit die inherent zijn aan elke industriële maatschappij, en de mogelijkheid om boven het ideologisch niveau van het conflict uit te stijgen berust op een verdieping van het onderzoek van de industriële maatschappij.